

Міщуха Л.П.

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

Чернявська Н.В.

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ФЕНОМЕНУ САМОСВІДОМОСТІ У КОНТЕКСТІ ПСИХОЛОГІЧНОГО ДИСКУРСУ

Стаття присвячена проблемі концептуалізації феномену самосвідомості у контексті психологічного дискурсу. Здійснений аналіз сучасних досліджень та розробок закордонних і вітчизняних учених на предмет концептуалізації феномену самосвідомості. Так у закордонних дослідженнях самосвідомість має неоднозначне трактування і подається як особистісна риса, пов'язана зі схильністю до рефлексії (рівень самозаглиблення у власний внутрішній світ), як публічна самосвідомість або рівень власної репрезентації себе іншим; ототожнюється з рефлексивною свідомістю тощо. Щодо вітчизняного наукового дискурсу, то здійснюється аналіз напрацювань вчених, початок якому поклав П. Р. Чамата та створена ним наукова школа з проблеми самосвідомості особистості, де досліджувалась генеза самосвідомості, її природа, сутність, структура, форми прояву, шляхи самопізнання особистості, розвитку самосвідомості у дітей тощо. Здійснено аналіз сучасних напрацювань щодо конкретизації трактування феномену самосвідомості, узагальнюються наукові позиції вчених щодо цієї проблеми, де самосвідомість розглядається як система знань про себе (як про активне, діюче начало), яке впливає на об'єкти, змінюючи їх, перетворює, привласнює ідеально й матеріально, як сукупність самооцінок, ставлень до себе.

Виходячи із результатів наукових розвідок у царині психологічної науки, робиться акцент на такі структурні складові самосвідомості, як когнітивну (образ Я, саморефлексія, самопізнання), емоційно-ціннісну (самооцінка, самоставлення), поведінкову (саморегуляція, самоуправління, самоконтроль). У статті піддаються розгляду та інтерпретації структурні складові самосвідомості. Перспективу подальшого наукового поступу автори вбачають у дослідженні самосвідомості особистості у ранній дорослості із залежностями від психоактивних речовин.

Ключові слова: особистість, самосвідомість, структура самосвідомості, когнітивна складова, емоційно-ціннісна складова, поведінкова складова.

Постановка проблеми. Сучасний світ перебуває в умовах великих катаклізмів та потрясінь – глобалізаційних викликів, пов'язаних із російським вторгненням в Україну. Це висуває на порядок денний (перед світовою спільнотою) питання виживання не тільки самої людини, держави, але й самої цивілізації. Для можливості бути, жити, творити, людська спільнота повинна осмислити всю відповідальність за долю людства, яка сьогодні стоїть перед нею в перспективі власного існування. Мовиться про кардинальну трансформацію свідомості самої людини, де домігантою у прийнятті рішень державними керівниками мають стати гуманістичні засади визнання права людини, нації на саморозвиток, самоуправління в дусі реальної свободи волевиявлення, висока моральність, духовність, коли мовиться про цін-

ність кожного конкретного життя в абрисах його історії, нерозривно пов'язаної з історією народу, як нероздільне індивідуальне «Я» з колективним «Ми». Все це репрезентує відповідний рівень розвитку самосвідомості особистості, і стає для нас пріоритетним критерієм у виборі теми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вищезгадана проблема знайшла своє відображення у працях закордонних вчених (З. Заборовський, с. Сласкі, М. Лондон, В. І. Сесса, Л. А. Шеллеу та ін.). В українському науковому дискурсі самосвідомість розглядається у працях П. Р. Чамати, М. Й. Боришевського, О. А. Гульбс, Т. М. Клибанівської, Ж. В. Мельник, В. П. Москальця, О. Є. Гуменюк, Р. В. Павелківа, Л. С. Сапожникової та ін.

Відтак основним теоретико-методологічним

засадам цих досліджень буде присвячений виклад основного матеріалу.

Постановка завдання. Мета статті – здійснити аналіз сучасних досліджень та розробок закордонних і вітчизняних учених на предмет концептуалізації феномену самосвідомості.

Виклад основного матеріалу. Наше звернення до розгляду феномену самосвідомості розкрило ряд дискусійних аспектів щодо його трактування вченими у царині психологічної науки.

У закордонному науковому дискурсі феномен самосвідомості окреслюється кількома поняттями: власне самосвідомість (англ. *self-consciousness*), самоусвідомлення (англ. *self-awareness*), рефлексивна свідомість (англ. *reflective consciousness*). Відтак постає проблема і самого їхнього розмежування.

Зокрема сучасний словник Американської психологічної асоціації (АРА) пропонує кілька визначень самосвідомості (англ. *self-consciousness*), подаючи її як: особистісну рису, пов'язану зі схильністю до рефлексії та розмірковуваннями щодо себе, де психологічне використання цього терміну (наприклад, у вимірюванні особистості) відноситься до індивідуальних відмінностей у саморефлексії; подаючи через визначення її окремих аспектів, зокрема: а) як особисту самосвідомість (англ. *private self-consciousness*), або рівень самозаглиблення у власний внутрішній світ (думки, мотиви та почуття), які не є безпосередньо відкритими до спостереження з боку інших; б) публічну самосвідомість (англ. *public self-consciousness*), або рівень власної репрезентації себе іншим (через свій зовнішній вигляд, манери, поведінку), що може стати об'єктом спостереження з боку інших. Вищезгаданий феномен також ототожнюється з рефлексивною свідомістю (англ. *reflective consciousness*); позаяк виокремлюється і поняття соромливий (англ. *self-conscious*), як надзвичайна чутливість щодо власної поведінки, зовнішнього вигляду чи інших атрибутів у вимірі надмірної стурбованості тим, яке враження справляє індивід на інших, що може призвести до збентеження або незручності в присутності інших [16].

Дослідники розрізняють два аспекти самосвідомості у контексті «особиста-публічна», зокрема:

– особиста самосвідомість має певну дотичність до Юнгівської концепції інтроверсії в орієнтації на внутрішній світ, проте більш конкретизована, адже мовиться про зосередженість на думках, що стосуються виключно самого себе;

– публічна самосвідомість розглядається як просоціальна спрямованість; пов'язана з концепцією Д. Міда: самосвідомість виникає тоді, коли людина усвідомлює чужу перспективу, відтак може розглядати себе як соціальний об'єкт цих відносин, особливо щодо реакцій інших на неї [17, с. 525].

Важливо, що терміни «*self-consciousness*», «*self-awareness*» дослідники часто ототожнюють у тлумаченні як «самосвідомість». Зокрема ці аспекти визначені у концепції З. Заборовського, с. Сласкі (див. рис.1) [18, с. 103]

Концепція охоплює такі форми самосвідомості, як:

– *індивідуальна форма самосвідомості (individual self-awareness)* – емоційно-особистісна, тобто суб'єктивна обробка інформації про себе, що пов'язана з самооцінкою, самоконцентрацією тощо;

– *зовнішня (соціальна) форма самосвідомості (outer self-awareness)* – відносно об'єктивна, описова обробка інформації про себе з тенденцією до соціальної адаптації та конформності;

– *рефлексивна форма самосвідомості (reflective self-awareness)* – символічна обробка інформації про себе, часто на основі прийнятних цінностей, що полегшує як розуміння власної поведінки у різних соціальних контекстах, так і врахування власних потреб і вимог оточення;

– *захисна форма самосвідомості (defensive self-awareness)* виникає на фоні страху, небезпеки та незадоволення потреб. Це пов'язано з упередженнями в думках і переконаннях, зниження самооцінки і довіри до людей [18, с. 102].

Звідси вимір особистої та публічної самосвідомості визначається нами як вектор спрямованості щодо інформації при конструюванні власного образу Я, натомість інший континуум стосується міри усвідомленості – від низької (у захисній формі), до вищої (у рефлексивній формі).

Схожі уявлення є і в таких дослідників, як М. Лондон, В. І. Сесса та Л. А. Шеллеу, які визначили зміст самосвідомості через внутрішній і зовнішній компоненти [15]. Отож змістовно визначаємо індивідуальну (інтернальну) та зовнішню (екстернальну) спрямованість самосвідомості. А. Земан виокремлює компоненти самосвідомості, зокрема (див. Рис.2) [19, с. 377].

– *Self-перцепція (англ. self-perception)* у вимірі перцептивних процесів та відчуттів, зокрема пропріоцептивна інформація про положення тіла, відчуття голоду;

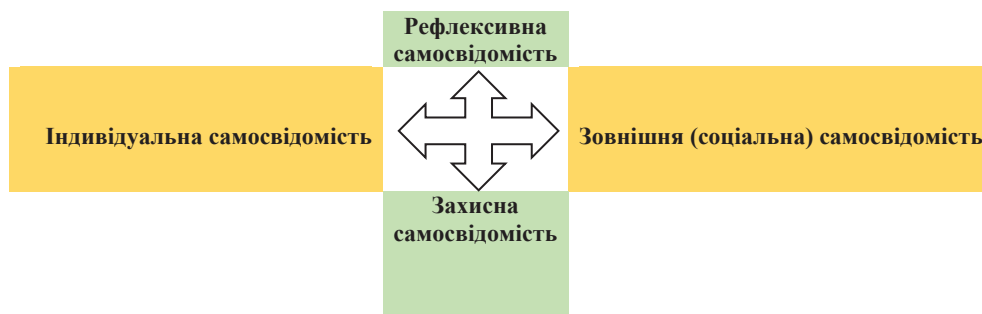


Рис. 1. Чотирьохмодусна концепція форм самосвідомості



Рис. 2. Компоненти самосвідомості

– самомоніторинг (англ. self-monitoring) задіює процеси пам'яті, передбачає здатність стежити за нашим минулим і сьогоденням та передбачати поведінку в майбутньому і досвід;

– самовпізнання (англ. self-recognition) як здатність розпізнавати власне тіло як своє, зокрема у дзеркалі (від 18 місяців);

– усвідомлене усвідомлення (англ. awareness of awareness) визначається як усвідомлення себе самого як суб'єкта досвіду;

– знання про Self (англ. self-knowledge) – в найширшому сенсі як знання про себе в певній соціальній ролі, а також здатність знову пережити минуле (як форма психічної подорожі в часі) – «автоноетичне усвідомлення», яку Ендел Тулвінг визначив як одну з найбільш яскраво виражених людських інтелектуальних здібностей [19].

У сучасному тлумачному психологічному словнику самосвідомість подається «як вищий рівень розвитку свідомості, є основою формування розумової активності та самостійності особистості в її судженнях і діях..., як образ себе і ставлення до себе» [14, с. 448].

Самосвідомість є особливою формою свідомості. У той час як свідомість орієнтована на

зовнішній, об'єктивний світ (у всіх його проявах), самосвідомість орієнтована на внутрішній, суб'єктивний світ, у якому людина пізнає себе через пізнання власної індивідуальності на всіх рівнях своєї унікальної, цілісної біопсихосоціальної системи. Мовиться про внутрішній світ людини, її індивідні (формально-динамічні), особистісні (предметно-змістові, духовно-світотрядні) характеристики, де вона виступає як суб'єкт і водночас об'єкт пізнання. «Самосвідомість виступає, з одного боку, як результат розвитку особистості, а з другого – як регулятор цього процесу» [6, с. 67].

Засновник наукової школи в Україні з проблеми самосвідомості особистості П. Р. Чамата, досліджуючи генезу самосвідомості, розкрив природу і сутність вищезгаданого феномену, його форми прояву, накреслив шляхи самопізнання особистості, розробив прикладні аспекти розвитку самосвідомості у дітей тощо. Розвиваючи теорію самосвідомості, за основу взяв власну організацію людини. «Усвідомлюючи себе, людина пізнає свої фізичні і психічні властивості, створює уявлення про свою психофізичну особистість, про своє «Я», що відрізняється від усього того, що

є «не-Я» [13, с. 228]. Саме вченому належить ідея щодо тричленності структури самосвідомості, що інтегрує в собі пізнавальну, емоційну та вольові складові. Дослідник концептуально визначає співпадіння змісту та предмету самосвідомості, зокрема виокремлюючи такі аспекти самопізнання у наступній послідовності, як власну фізичну організацію (організм), психіку в конкретизації психічних процесів, особливостей, станів та властивостей; вчинки та дії; здібності, знання та вміння; ставлення до себе та інших; власне становлення і розвиток [12].

Ідеї П. Р. Чамати були підхоплені наступною плеядою українських вчених, яскравих представників його наукової школи. Зокрема, Л. С. Сапожникова досліджувала самооцінку дітей різного віку та її зв'язок з рівнем домагань. У колі наукових інтересів М. Й. Боришевського було дослідження механізмів саморегуляції як вияву внутрішньої самоактивності особистості. М. Й. Боришевський визначає самосвідомість як «... складне утворення у структурі особистості, завдяки якому – за умови її адекватного розвитку – відбувається процес урівноважування та конструктивної взаємодії зовнішніх обставин та внутрішніх умов...» [1, с. 120], коли завдяки «... адекватній самосвідомості людині вдається стати суб'єктом, здатним скеровувати власні потенційні можливості у русло конструктивних самозмін, самотворення» [1, с. 126]. Також вчений визначає рівні суб'єктності в контексті творення наративу особистості, зокрема:

- високий рівень («реалізація моїх цілей залежить лише від мене»);
- середній рівень («реалізація моїх цілей залежить не тільки від мене, а й від інших обставин, людей»);
- низький рівень («реалізація моїх цілей не залежить від мене, а лише від обставин, впливу інших людей, або коли поталанить») [1, с. 72].

Виокремлюють модус «знання-ставлення», визначаючи самосвідомість як «систему знань суб'єкта про самого себе як про активне, діюче начало, котре впливає на об'єкти, змінюючи, перетворюючи, привласнюючи тощо їх ідеально та матеріально, сукупність самооцінок і сформованих на цій основі ставлень до себе» [8, с. 121]. Водночас активні зміни також можуть стосуватись процесу самовдосконалення: суб'єкт з розвиненою самосвідомістю здатен сам себе творити й змінювати [2, с. 40].

Важливою властивістю у вимірі суб'єктності Т.В. Кравчина визначає здатність до саморефлек-

сії та самоспостереження, що дозволяє особистості підвищувати рівень власного самоусвідомлення [5]. Розглядаючи рефлексію як механізм самосвідомості, Р.В. Павелків розрізняє три основні вектори трактування: власне психологічний – аналітичний контекст власних переживань та психічного стану; логіко-гносеологічний – пізнання, спрямоване на осмислення власного буття; соціологічний (соціально-філософський) – рефлексія ототожнюється із самосвідомістю або визначається як «інтелект системи» [9, с. 93].

Центральною ланкою самосвідомості виступає Я-концепція, як «...стрижневе утворення онтогенетичного розвитку людини, ... відносно стабільна, і водночас динамічна, і певною мірою усвідомлена система уявлень особи про саму себе, цілісний образ власного «Я» [11, с. 216].

О.Є. Гуменюк визначає Я-концепцію як «центральне ядро самосвідомості» [3, с. 56], позаяк змістовно-динамічне наповнення Я-концепції спричинене соціально-культурним досвідом (Цит. за: [11, с. 217]). Водночас дослідниця окреслює триаду процесів самосвідомості та відповідних компонентів у структурі позитивно-гармонійної Я-концепції: самопізнання – ментально-когнітивна складова суб'єкта («Я-образ»); самоставлення – емоційно-оцінкова складова особистості («Я-ставлення»); саморегуляції – вчинково-креативна складова індивідуальності («Я-вчинок»). Сюди ж відносить самоосягання, де відбувається самотворення та самопреображення людини, і формування спонтанно-духовної складової універсума («Я-духовне») [10, с. 157]. Становлення самосвідомості та Я-концепції характеризуються поступовим структурно-функціональним ускладненням упродовж усього життя. Онтогенетично розвиток Я-концепції відбувається поетапно: Я-образ людини, пройшовши певний первинний цикл становлення, збагачується і взаємодоповнюється Я-ставленням, Я-вчинками, в результаті чого виникає Я-концепція як інтегральна цілісність сфери самосвідомості. Отже, цей феномен являє собою динамічне, складно структуроване утворення, яке складається з уявлень і установок людини щодо самої себе [4, с. 39]. Генеза розуміння самоставлення та самооцінки відбувається через осмислення того, як формувалося сприймання власного Я, починаючи від фізичного Я (зовнішній вигляд), результатів власної діяльності (успішність/неуспішність); сприймання індивіда іншими (сім'я, значущі люди), сприймання індивідом себе через порівняння себе з іншими (закладається на підсвідомому рівні

в дитинстві батьками, вихователями на основі ідеалізації образу іншого, чи його знецінювання); самоставлення, саморефлексії (аналізу власних вчинків, можливостей), рівня домагань та ін. [7, с. 123].

Механізми саморегуляції поведінки в структурі самосвідомості особистості передбачають залучення і вольової складової психічного Я, що включає прояви психічної активності особистості, в яких виступає свідоме регулювання власних дій, вчинків, ставлення до оточуючих і до самого себе (стриманість, самовладання, самодисципліна, самоконтроль) [7, с. 123].

Висновки. Відтак, охоплюючи полем зору основні підходи до розуміння та постулювання вищезгаданого феномену, визначаємо самосвідомість крізь призму системної взаємодії її феноменологічних проявів на трьох відповідних рівнях, зокрема: когнітивному (образ Я, рефлексія, самопізнання), емоційно-ціннісному (самооцінка, самоставлення), поведінковому (саморегуляція, самоуправління, самоконтроль).

Перспективу подальшого наукового поступу вбачаємо у дослідженні самосвідомості особистості у ранній дорослості із залежностями від психоактивних речовин.

Список літератури:

1. Боришевський М.Й. Дорога до себе: Від основ суб'єктності до вершин духовності: [монографія] К.: Академвидав, 2010. 416 с
2. Гульбс О. А., Кобець О. В., Пономаренко В. В. Дефініції свідомості та самосвідомості особистості. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Психологічні науки*. 2018. Вип. 3 Т. 1. С. 36-41.
3. Гуменюк О. Є. Особливості ситуативного і вікового розвитку Я-концепції *Психологія і суспільство*. 2005. №1. С.46-62.
4. Клибанівська Т. М. Теоретичні аспекти дослідження самосвідомості особистості. *Актуальні проблеми психології*. 2019. Т. І. Вип. 51. С. 37-42.
5. Кравчина Т. В. Рефлексивність як властивість суб'єкта. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 5 : Педагогічні науки : реалії та перспективи : зб. наук. праць / М-во освіти і науки України, Укр. держ. ун-т імені Михайла Драгоманова*. Київ : Видавничий дім «Гельветика», 2023. Вип. 94. С. 85-89.
6. Мельник Ж. В. Уявлення про структуру самосвідомості особистості у сучасній психології. *Збірник наукових праць К-ПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. Проблеми сучасної психології*. 2009. Вип. 2(6). С. 66-73.
7. Міщиха Л.П. Механізми саморегуляції поведінки в структурі самосвідомості особистості. *Соціально-психологічні ресурси особистості в екстремальних умовах : матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції*, м. Київ, 19 квітня 2024 р. Львів – Торунь : Liha-Pres, 2024. С.123
8. Москалець В. Сутність інтелекту, мислення, мовлення, свідомості як психофункціональних данностей. *Психологія і суспільство*. 2014. № 4. С. 114-131.
9. Павелків Р. В. Рефлексія як механізм формування індивідуальної свідомості та діяльності особистості. *Вісник післядипломної освіти. Серія : Соціальні та поведінкові науки*. 2019. Вип. 8. С. 84-98.
10. Фурман О.Є. Джерела та засади осягнення позитивно-гармонійної Я-концепції як структурно-функціональної цілісності. *Психологія і суспільство*. 2023. №2. С. 142-168.
11. Чайка Г.В. Я-концепція як структурно-динамічний аспект поняття «Я» в працях українських і зарубіжних дослідників. *Актуальні проблеми психології*. 2016. Том11. Вип.14. С.215-226.
12. Чамата П. Р. Зміст і основні форми прояву самосвідомості. *Загальна психологія: хрестоматія / упоряд. О. В. Скрипченко та ін. Київ: Каравела, 2008. С. 33-38.*
13. Чамата П.Р. Про генезис самосвідомості дитини. *Наукові записки НДІ психології.К.*, 1949. Т.1. С.228.
14. Шапар В. Б. Сучасний тлумачний психологічний словник. Харків: Прапор, 2007. 640 с.
15. London M., Sessa V. I., Shelley L. A. Developing Self-Awareness: Learning Processes for Self- and Interpersonal Growth. *Annual Review of Organizational Psychology and Organizational Behavior*. 2023. Vol. 10. P. 261-288.
16. Self-consciousness. APA Dictionary of Psychology. URL: <https://dictionary.apa.org/self-consciousness>
17. Fenigstein A., Scheier M. F., Buss A. H. Public and private self-consciousness: Assessment and theory. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*. 1975. №43(4), 522-527.
18. Zaborowski Z., Slaski S. Contents and forms theory of self-awareness. *Imagination, Cognition and Personality*. 2003. Vol. 23. P. 99-119.
19. Zeman A., & Coebergh J. A. The nature of consciousness. *Handbook of Clinical Neurology*. / ed. by J. L. Bernat and R. Beresford. Vol. 118. Amsterdam: ELSEVIER B.V, 2013. P. 373–407.

Mishchykha L.P. Cherniavska N.V. CONCEPTUALIZATION OF THE PHENOMENON OF SELF-CONSCIOUSNESS WITHIN PSYCHOLOGICAL DISCOURSE

This article is dedicated to the conceptualization of self-consciousness within psychological discourse. We conducted an analysis of contemporary research and developments by both foreign and domestic scholars on the conceptualization of self-consciousness. Foreign studies offer diverse interpretations of self-consciousness, presenting it as a personality trait linked to reflection (immersion in one's inner world), public self-consciousness (self-representation to others), or reflexive consciousness.

In domestic scientific discourse, we examined the works of P.R. Chamata and his scientific school on personal self-consciousness. Their research focused on its genesis, nature, structure, manifestations, and the development of self-consciousness in children. We analyzed contemporary developments that aim to clarify the phenomenon of self-consciousness and synthesized the scientific positions of scholars on this issue. Self-consciousness is viewed as a system of self-knowledge (an active principle) that influences and transforms objects, both conceptually and materially, and encompasses self-evaluations and attitudes toward oneself.

Based on findings in psychological research, we emphasize the structural components of self-consciousness: cognitive (self-image, reflection, self-knowledge), emotional-value (self-esteem, self-attitude), and behavioral (self-regulation, self-management, self-control). Building on these findings, the article explores the structural components of self-consciousness. Future research could focus on individuals in early adulthood with substance use disorders to better understand how these components manifest in vulnerable populations.

Key words: *self-consciousness, personality traits, cognitive self-awareness, emotional self-regulation, behavioral self-management, structure of self-consciousness.*